

Lībiešu valodas ietekme latviešu valodā

Dr. phil. V. Ernštreits (Tartu Universitāte)

G. Kļava (Latviešu valodas aģentūra)

Valodas pārmaiņu faktori

- Iekšējie pārmaiņu faktori
- Ārējie pārmaiņu faktori

(F. de Sosīrs)

Kaut arī gramatiskā valodas struktūra tiek uzskatīta par samērā noturīgu pret pārmaiņām, gramatiskās pārmaiņas notiek arī valodās, kuras nav radniecīgas, bet atrodas ciešā areālā kontaktā. (Poplack, Levey 2010, 391)

Valodas pārmaiņu iekšējie un ārējie faktori nav ekskluzīvi, tie pastiprina viens otra darbību. (Heine, Kuteva 2006, 203)

Latvija 12. gs. beigās

0 23 km

Latvija 12. gs. beigās

Vanema
Autine
(Ērgļi)

Pils
Nozīmīgākie centri
Zemes
Pilsnovadi
Pilsnovadi, kas reparādās
13. gs. dokumentos

The map shows the following regions and settlements:

- Vanema:** Autine, (Ērgļi)
- Pils:** Nozīmīgākie centri
- Zemes:** Pilsnovadi, Pilsnovadi, kas reparādās 13. gs. dokumentos

Regions shown include: Rīgas Jūras Līcis, Kurzeme, Vidzeme, Zemgale, Sēlija, and others. Major cities like Rīga, Valmiera, and Pärnu are marked.

0 23 km

Pilis
Nozimīgākie centri

VANEMA Zemes
Autīne Pilsnovadi
(Ērgļi) Pilsnovadi, kas reparādās
13. gs. dokumentos

Sociolingvistiskais fons

- **regulāri un intensīvi lingvistiskie kontakti** (gan indivīda, gan sabiedrības līmenī)
- **lingvistiskā situācija** (īpaši - valodu prestižs un lingvistiskā attieksme)
- iepriekšeksistējošas **strukturālas valodu līdzības**

Lībiešu un latviešu lingvistiskie kontakti

Lībiešu un latviešu valodas ilgajā savstarpējā mijiedarbībā abas valodas ir bagātīgi savstarpēji ietekmējušās – lībiešu valoda no latviešu valodas ir pārņēmusi daudzus senākus un jaunākus vārdus, gramatikas formas, izrunas īpatnības, savukārt lībiešu valoda tieši tāpat ir bagātinājusi latviešu valodu. Ņemot vērā ciešos kontaktus ar kaimiņos dzīvojošajiem latviešiem, divvalodība lībiešiem ir bijusi ļoti izplatīta jau vairāku gadsimtu garumā. (Ernštreits, 2011)

Gadu tūkstošiem plecu pie pleca te dzīvojusi un strādājusi Baltijas jūras somugru tauta lībieši un baltu tauta latvieši, pareizāk sakot, viņu senči. Arī pagātnē mūsu zemē ir bijusi divvalodība, un tās sekas atspoguļojas gan latviešu, gan lībiešu valodā. (Rudzīte, 1994)

Valodas pārmaiņas kontaktu ietekmē

- Fonētika
- Leksika
- Gramatika
- Semantika

Valodu kontaktu rosinātas pārmaiņas valodā notiek, jo runātāji tulko un meklē ekvivalentus savā valodā tulkojamajam materiālam un kategorijām, šis process saistīts arī ar cilvēku domāšanu un tās izpausmi valodā, mainot un pielāgojot jauno materiālu. Lingvistiskās kopienas kontaktsituācijā pārņem runas žanru, naratīva veidošanu, runas marķēšanu, resp., veidu, kā pateikt lietas (Aikhenvald, Dixon 2007, 17).

Valodas pārmaiņas kontaktu ietekmē

Lībiešu valodas ietekmē radušās pārmaiņas latviešu valodā sastopamas gan latviešu literārajā valodā, gan jo īpaši izloksnēs.

«Tagad par ‘tāmiskām’ dēvētās izloksnes runā kādreiz lībiešu apdzīvotā apgabalā. Tām ir liela līdzība ar ziemeļrietumu Vidzemes izloksnēm (..). Šo līdzīgumu pa daļai nosaka tas, ka arī ziemeļrietumu Vidzemi kādreiz apdzīvojuši lībieši.» (J. Endzelīns 1951)

Visātrāk aizguvumi ienāk leksikā, vislēnāk mainās fonētika.

Fonētika

- Visspilgtākā iezīme latviešu literārajā valodā – lībiešu valodas ietekmē ticis vispārināts latviešu valodas uzsvars pirmajā zilbē (Endzelīns J. 1951).
- Latviešu valodas izloksnēs (lībiskajā dialektā):
 - krītošā intonācija aizstāta ar laužto intonāciju;
 - to gala zilbju patskaņu, kas saīsināti latviešu valodā vai jau bijuši īsi latviešu pirmvalodā, zudums;
 - piedēkļu garumu saīsināšana, kas dziļajās tāmnieku izloksnēs var arī zust (rūntes < runāties u.c.);
 - plaši izplatīta o-skaņa (divskanis *oi*, labializēts divskanis *au*) (toûtiņes < tautiņās u.c.);
 - u.c.

Leksika

Visātrāk valodu kontaktu ietekmē mainās leksika.

Latviešu valodā ir ap 500 aizgūtu leksēmu no Baltijas jūras somu valodām (literārajā valodā un īpaši izloksnēs).

Ir dažāda līmeņa aizgūtās leksikas slāņi – aizguvumi no lībiešu valodas pieder senākajam slānim, pielāgojušies latviešu valodas sistēmai.

allaž, bojāt, kāzas, ķīla, laulāties, launags, liedags, loms, lucis, luga, māja, maksa, muiža, nāra, paisums, pestīt, pīlādzis, puika, puķe, pulgot, selga, sēne, suga, sulainis, tērauds, urga, vaba, vagars, vai, vajag, valgums, vimba, virca, zaimot u.c.

Personvārdi

- Senie latviešu personvārdi nav saglabājušies, mūsdienās lietotie personvārdi lielākoties ir aizguvumi. (P. Balodis 2006)
- No lībiešiem aizgūtie personvārdi ir gan mūsdienās plaši lietoti (*Aiga, Imants*), gan retāk sastopami (*Ari, Raino, Vello*), gan tādi, kas fiksēti vienīgi senajos dokumentos (*Imme, Piške, Paimis*).

Vietvārdi

- Vietvārdi ir izcili vērtīgs materiāls valodas vēstures un līdz ar to arī sabiedrības vēstures pētīšanai. Vietvārdos atrodami daudzi sugasvārdi, kas izzuduši, valodu (to runātāju) kontaktu pēdas. (V. Dambe 1954, J. Endzelīns 1956)
- Latviešu toponīmijas kopumā somugru cilmes elementiem ir būtiska loma. (O. Bušs 2006)
- Pirmie rakstu dati par Latvijas toponīmiju kopš 13.gs. Lībiešu valodas pēdas: *Arowelle* = *Ārlava*; *Puse* = *Puze*; *Rende* = *Renda* u.c. (V. Dambe 1980)

Vietvārdi

- Vietvārdu lībiskie formanti:

- izskaņa *-ieris*, piem., *Kaņieris*, pirmā daļa ig., līb. *kana* ‘vista’, izskaņa ig. *jārv* ‘ezers’, līb. *jōra*, *jāru*; *Ninieris* – līb. *nin* ‘pils’
 - šo izskaņu pievieno arī latviešu daļai: *Gulbēris*, *Dūņeris*, *Juveris* u.c.
- formanti *-iž-*, *-už-*, *-až-* vietvārdos liecina, ka tiem ir lībiska cilme: *Ainaži*, *Ādaži*, *Kuiviži*, *Ķirbiži*, *Pabaži*, *Ropaži*, *Rūstuži*, *Suntaži* u.c.
- upju nosaukumi ar apelatīvu *urga*: *Mazurga*, *Piķurga*, *Urga*, *Urgale*, *Titurga* u.c.
- apdzīvotu vietu nosaukumi ar līb. *kūla*, *kila* ‘ciems’: *Ikšķile*, *Matkule*, *Puikule* u.c.

Gramatika

- Salikteņu veidošana ar *apakša* un *pakaļa*: *durpakaļa* ‘aizdurve’, *galdapakša* ‘pagalde’, *klētsapakša* ‘paklēte’, *gultapakša* ‘pagulte’. Šādas konstrukcijas sastopamas arī toponīmos: *Mežapakš*, *Dārzapukš* u.c.
- Virzības verbs + adverbs: *vērt vaļā* ‘atvērt’, *kāpt augšā* ‘uzkāpt’, *iet iekšā* ‘ieiet’ ; *kasīt nost* ‘nokasīt’; šeit var būt arī vācu val. ietekme. (Lietuviešu valodai tikpat kā neraksturīga pazīme.)
- Jaunāka konstrukcija – priedēkļverbs + adverbs (priedēklis zaudē virziena norādītāja nozīmi): *izņem ārā* [mīklu no abras]; *uzkāp augšā*; *ienāk iekšā*; *pielikt klāt*; *aiziet projām*. (Iekšēja vs. ārēja pārmaiņa)

Gramatika

- Vīriešu dzimtes formas sieviešu dzimtes formas vietā: *tas ir dziesma, zēm ir slapš, acs ir tādi vāji* u.c.
- «.. bija taču ļoti dabiski, ka lībieši, sākdami latviski runāt, arī latviešu valodā pēc lībiešu valodas paraduma siev. dz. formu vietā lietoja vīr. dz. formas ..» (J. Endzelīns 1951)
- 3. personas lietojums 1. un 2. personas vietā: *es nav, tu ir*.
- Pārmaiņas locījumu sistēmā. Lībiešu valodas lokālo locījumu ietekmē virziena nozīme latviešu lokatīvam: *Kopš bērniņas eju baznīcā; Iet pirtī ir veselīgi* (lietuviešu val. – tikai vietas nozīme). Lai latviski norādītu vietas nozīmi rodas analītiska konstrukcija: *uz baznīcu*.

Nozīmes

- *pasaul* ‘daudz, ļoti’ – pēc līb. *īlma* ‘1. pasaule, 2. milzum daudz’ (lietuviešu val. šādas nozīmes nav)
- *deguns* ‘knābis’ – līb. *nanā* ‘deguns; purns; knābis, zemesrags’ (*Kurš putniņš agri skrēja, agri slauka deguntiņu* LD 3077) (lietuviešu val. šādas nozīmes nav)
- *dzīt* [bārdu] ‘skūt’ – līb. *ajjõ* ‘dzīt’; leišu *skusti barzdą* ‘skūt bārdu’

Nozīmes

• *laikot* ‘mērīt’; *laikā* ‘piemērots (par apģērbu, apaviem)’ – līb. *aigõ* ‘mērīt; laikot’, *āiga* ‘1. laiks; 2. mērs, izmērs’, *āigal* ‘1. laikā, laikus; 2. piemērots, laikā’.

Lietuviešu valodā *primatuoti* ‘pielaikot’, *matuoti* ‘mērīt, uzlaikot’, *laikas* ‘laiks’; *tikti* ‘derēt, pietāvēt’ – *batai man kaip tik* ‘kurpes man pašā laikā’. Arī augšzemnieku dialektā un latgaliešu rakstu valodā nav šīs nozīmes: *pīmiereit* ‘pielaikot, piemērīt, uzlaikot’.

No lībiešiem laikam esam pārjēmuši vairāk vārdu nekā no igauņiem, bet nav mums lībiešu vietvārdu krājuma, un sakarā ar to manis citēto igauņu vārdu vietā bieži vien būtu jāmin atbilstošās lībiskās formas, ja tās būtu zināmas. (J. Endzelīns 1956)

Literatūra

1. Aikhenvald, A.Y., Dixon, R.M.W. *Grammars in Contact. A Cross-linguistic Typology*. Oxford University Press. 2007.
2. *Baltu filoloģija VI*: Rakstu krājums. 6. laidiens. Rīga, 1996.
3. Dambe, V. *Darbu izlase*. Rīga, 2012.
4. Druviete, I. *Latviešu valodas sociolingvistisko funkciju dinamika kontaktvalodu ietekmē*. Letonikas 2. kongress. Valodniecības raksti – 2. Rīga, 2008.
5. Endzelīns, J. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga, 1951.
6. Endzelīns, J. *Latvijas PSR vietvārdi*. I daļa, 1. sēj. Rīga, 1956.
7. Heine, B., Kuteva, T. *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge University Press, 2005.
8. Kagaine, E. *Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs*. Rīga, 2004.
9. Laumane, B. *Zeme, jūra, zvejniecība*. Rīga, 1996.
10. *Lībieši*. Rakstu krājums. Rīga, 1994.
11. *Lībiešu-igauņu-latviešu vārdnīca*. Rīga, 2012.
12. Raģe, S. *Darbu izlase*. Rīga, 2003.
13. Rudzīte, M. *Darbi latviešu dialektoloģijā*. Rīga, 2005.
14. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Nr. 7. Rīga, 2012.
15. u.c.